

**CENTRE DE RECHERCHE BERBERE – INALCO
(PARIS)**

TIRA N TMAZIYT

× ↵ ○ · | × □ · ✱ ↵ : ×

***VOORSTELLEN VOOR DE NOTATIE VAN HET
TARIFIT OP BASIS VAN HET LATIJNS SCHRIFT***

**Ronde tafel « Naar een standardisatie van het Berbers schrift (Tarifit) : theoretische
implicaties en praktische oplossingen »
(21-23 November 1996)**

Synthese van de werken en de conclusies uitgewerkt door Mena LAFKIOUI

Februari 1997

Inalco - Crb : 2, rue de Lille, 75343 PARIS Cedex 07

**CENTRE DE RECHERCHE BERBERE – INALCO
(PARIS)**

**VOORSTELLEN VOOR DE NOTATIE VAN HET TARIFIT OP BASIS VAN HET
LATIJS SCHRIFTSYSTEEM**

*Atelier « Naar een standardisatie van het Berbers schrift (Tarifit) : theoretische
implicaties en praktische oplossingen »*

(21-23 November 1996)

Synthese van de werken en de conclusies uitgewerkt door Mena LAFKIOUI

*

Het atelier georganiseerd door de Universiteit van Utrecht in samenwerking met de Katholieke Universiteit van Brabant (Tilburg) en de vereniging Adrar (Nijmegen) is het eerste initiatief van standardisatie van het Rifijns schrift in migranten-milieu.

De voorstellen samengevat in dit document door de redactie vormen evenwel een vervolg op de praktische oplossingen voor de Rifijnse grafie naar voren gebracht tijdens het atelier «*Problèmes en suspens de la notation usuelle à base latine du berbère*» (Juni 1996), georganiseerd door het Centre de recherche berbère (Inalco), en tevens tijdens het colloquium «*Enseignement/Apprentissage de l'Amazighe : expériences, problématiques et perspectives*» (Juli 1996) georganiseerd door de Association de l'Université d'été van Agadir.

– *Hebben deelgenomen aan het atelier:*

Inalco, Crb :

Mena LAFKIOUI (Parijs) et Mohamed TILAMTINE (Cadiz)

Universiteit van Rabat :

Jilali SAIB

Universiteit van Oujda :

Mohamed CHAMI

Universiteit van Utrecht :

Roel OTTEN

Universiteit van Tilburg :

A. ELAISSATI

Vereniging Adrar :

Mohamed El AYOUBI

– *Hebben deelgenomen aan het atelier door zending van een schriftelijke contributie:*

Harry STROOMER (Leiden)

– *Hebben tevens deelgenomen aan de bijeenkomst als buitenstaande waarnemers en
experten:*

A. FEITSMA (Utrecht)

G. VERHOEVEN (Utrecht)

*

VOORSTELLEN VOOR DE NOTATIE VAN HET TARIFIT OP BASIS VAN HET LATIJNS SCHRIFTSYSTEEM¹

I. INLEIDING

0. Enkele algemene principes

a)- De geschreven taal waarvan we het notatiesysteem willen vastleggen is een *dialectische koïne* (Rifijns, Chleuh, Kabylish...), met een open en dus met de tijd uit te bouwen structuur.

Elke hypothese die een pan-Berberse koïne vooropstelt is te verwerpen, althans als onmiddellijk objectief. We moeten kost wat kost verhinderen op Berbers vlak een nieuwe diglossie-situatie zoals het type Klassiek Arabisch/Dialectaal Arabisch te creëren, wat trouwens tegenstrijdig zou zijn met het vooropgesteld objectief van promotie van de Berberse taal, en meer bepaald van uniformisering van het schrift.

De referentietaal wordt dus de reële dialectische vorm in al zijn effectieve realisaties. Het is vanuit deze dialectische vormen dat de noodzakelijke standaardisatie gebeurt. We gebruiken het criterium van pan-berberiteit met de nodige voorzichtigheid; we doen er beroep op enkel als beslissingsmiddel van *subsidaire (bijkomstige) aard*.

b)- Het usueel notatiesysteem is geen mechanische reproductie van de voorhanden wetenschappelijke notaties (fonetische, fonologische of morfo-fonologische notatie). Men kan immers van de gemiddelde gebruiker niet de conceptuele en technische hulpmiddelen die de wetenschappelijke notaties vereisen vragen.

De taalkundige analyses worden gebruikt om de keuze van het notatiesysteem te verhelderen, niet om ze er mechanisch op toe te passen.

→ *We onderscheiden dus zorgzaam een wetenschappelijke notatie van een usuele notatie.*

- De overgang naar het schrift impliceert een bepaalde afstandname ten opzichte van de orale realiteit: het is een mythe te denken dat een notatie een volkomen getrouwe afbeelding van de uitspraak zou kunnen vormen. Het schrift impliceert altijd een voorafgaande vorming en een minimum aan analyse.

- Het notatiesysteem is niet enkel een geheel aan conventies bepaald door de afzender (de schrijver): er moet tevens rekening gehouden worden met de ontvangst en met een zo snel mogelijke decodering door de *lezer*; dit door ambiguïteit en aarzeling, voornamelijk op syntactisch niveau, tot een minimum te herleiden.

Bijgevolg - om een vloeiende en verzekerde lectuur toe te laten -, houden we in deze notatie rekening met onder andere de syntagmatische groeperingen, intonatie-fenomenen met een syntactische functie, enz.

¹ We hernemen deels een aantal voorstellen die betrekking hebben op het Tarifit uit het document "*Propositions pour la notation usuelle à base latine du berbère*" uitgegeven door het CRB (Inalco, juli 1996).

- Het usueel notatiesysteem moet boven alles "eenvoud" beogen. Hiervoor dient het te beantwoorden aan twee criteria:

Stabiliteit: een maximale eliminatie van contextuele en lokale variaties om te komen tot een stabiele representatie van de segmenten.

Representativiteit: de meest verspreide vormen op dialectisch niveau (en in tweede instantie op pan-Berbers niveau) krijgen voorrang.

1. Enkele voorafgaande bemerkingen

De problemen rond de notatie van het Berbers zijn complex en verwarrend. Sinds de verschijning van de eerste studies van de Berberse taal, in het midden van de twintigste eeuw, werden er verschillende transcriptiesystemen door elkaar gebruikt. Het atelier, georganiseerd door het "Centre de recherche berbère" op 24/25 juni 1996 had tot doel een punt te zetten achter deze verwarrende situatie, en vooral een *usueel notatiesysteem op basis van het Latijns schrift*, dat coherent en uitvoerbaar is voor iedereen, op pijl te stellen.

De getroffen beslissingen kunnen als sluitend en definitief beschouwd worden in het kader van het Inalco (CRB) en in Kabylish milieu.

In dit document trachten we een aantal punten, behandeld tijdens de studiedagen in Inalco (waaraan we deelgenomen hebben), te verfijnen en aan te passen aan het Tarifit. Tevens zullen we ons toeleggen op het onderzoek van een aantal vraagstellingen van zeer specifieke aard (typisch Rifijns) die tot op heden onopgelost gebleven zijn, zoals:

- de vocalisatie van de etymologische /r/,
- het klinkersysteem van het Tarifit,
- het fenomeen van spirantisatie,
- de fonetische mutaties.

2. Het grafisch systeem (het alfabet)

Drie types van schriftsystemen kunnen beschouwd worden:

- het Berbers alfabet (Tifinagh),
- het Arabisch alfabet,
- het Latijns alfabet.

Al de drie schriften worden momenteel effectief gebruikt in de Berberse wereld.

- Het Tifinagh kent tot op heden een gebruik bij de Touaregs. In bepaalde Kabylishche ("Académie Berbère") en Marokkaanse kringen werd en wordt dit Berbers letterschrift aangewend om hun dialect te noteren: sinds begin de jaren zeventig, verschenen er publikaties waarin het Tifinagh-alfabet als hulpmiddel voor het Berbers (vooral het Kabylish) diende. Niettemin stellen we vast dat wat ook de symbolische kracht van dit schrift mag zijn, het werkelijk gebruik ervan blijft beperkt en is vooral van emblematische aard (titels van werken, korte tekstjes, opschriften...). Geen enkele consequente publikatie, geen enkel literair werk werd geschreven of gepubliceerd in het Tifinagh in de loop van de laatste jaren.

- Het Arabisch schrift werd gebruikt op een min of meer systematische manier om het Berbers te noteren in alle Berberofone volksgroepen. De oudste en meest hechte traditie is die van de Chleuhs van Marokko.

Vandaag de dag nog wordt deze praktijk hier het meest uitgeoefend: de recentste publikaties bestemd voor een groot publiek gebruiken voornamelijk de Arabische lettertekens.

- Het Latijns alfabet wordt, vooral in Algerije, sinds meer dan een eeuw gebruikt. Alle Kabylische intellectuelen die hun taal schreven, deden hiervoor beroep op de Latijnse karaktertekens: Bensedira, Boulifa, Feraoun, Amrouche, Mammeri... Heel de literaire productie die recentelijk gepubliceerd werd, alle wetenschappelijke publikaties, alle Kabylische associatieve tijdschriften nemen het Latijns als basis voor hun letterschrift.

In Niger en Mali, de twee eerste landen die het Berbers als één van hun nationale talen hebben erkend, worden de Latijnse karaktertekens officieel gebruikt voor het schrift.

Zelfs in Marokko moet de predominantie van het Arabisch alfabet vanuit een relatief oogpunt bekeken worden: het merendeel van de Berberse corpussen uit wetenschappelijke werken worden genoteerd op basis van het Latijns alfabet; daarenboven, heel wat verenigingen en alsmar meerdere (vooral Rifijnse) gebruiken het Latijn.

→ *De studiegroep "Usuele Notatie" heeft unaniem beslist dat, wat ook de historische resonanties en de symboliek die achter het Tifnagh schuilen moge zijn, of wat ook de ideologische interesse van het gebruik van het Arabisch schrift moge zijn, we ons imperatief moeten houden, in overeenstemming met de overheersende tendens op algemeen Berbers niveau, aan de Latijnse karaktertekens voor de usuele notatie van het Berbers.*

Dit gesteld zijnde, merken we op dat deze keuze niet exclusief is: niets belet een gelijktijdig gebruik van verschillende concurrerende schriftsystemen gedurende een bepaalde "overgangspe-riode". Bovendien, op langere termijn, moeten we het gebruik van het Tifnagh in stand zien te houden in welbepaalde omstandigheden en voor precieze doelstellingen, zoals voor prestige-notaties, uithangborden...

3. Het type notatie (fonetisch, fonologisch...)

a)- *Een fonetische notatie*: het is de meest precieze notatie en de dichtst mogelijke van de werkelijke uitspraak die we zo nauwkeurig mogelijk trachten te reproduceren in al haar details.

Een fonetische notatie kan dus min of meer verfijnd zijn, in functie van het gehoor, van de aandacht van het individu dat transcribeert en van het gebruik van bepaalde hulpinstrumenten (kymograaf, apparatuur voor akoestische analyse...).

b)- *Een fonologische notatie*: het is een notatie die enkel rekening houdt met distinctieve klankverschillen (klankverschillen die woorden of zinnen van elkaar onderscheiden). Op dit niveau wordt er geen rekening gehouden met:

- individuele variaties in uitspraak,
- regionale variaties,
- contextuele variaties, met andere woorden variaties geconditioneerd door de fonische omgeving.

Een /a/ bijvoorbeeld heeft helemaal niet dezelfde timbre in de omgeving van een gewone /z/ als in de omgeving van een emphatische /z/.

Om niet te hervallen in een gedetailleerdheid zonder einde, is het vanzelfsprekend dat een usuele notatie van het Berbers van het fonologisch type moet zijn of, ten minste, zich *sterk moet laten inspireren door het fonologisch principe*.

Enkel dit principe laat een stabiliteit in de grafische representatie van de taal toe.

De fonetische notatie moet behouden worden voor strikt wetenschappelijke werken waarin taalkundige materialen, bestemd voor analyse, getranscribeerd worden op een zo verfijnd mogelijke manier.

De fonologische notatie echter heeft het voordeel een algemene grafische representatie van het Berbers te benaderen, zonder echter a priori een notatie van het "pan-Berberse" type te zijn, door de non-functionele variaties, hiervoor vermeld, uit te schakelen.

Maar aangezien het gaat om een usuele notatie, zou de toepassing van het fonologisch principe niet dezelfde rigiditeit mogen hebben als die van de linguïsten: aanpassingen, herstructureringen en andere overwegingen zouden met reden ingelast kunnen worden.

We willen eerder van een *notatie met een fonologische inslag of inspiratie* (rekening houdend met de morfo-syntactische structuur van de zinnen) praten dan van een strikt fonologische transcriptie.

II. CONCRETE VOORSTELLEN

In deze synthese onderzoeken we niet alle problemen rond de notatie van het Berbers omdat enerzijds, een groot aantal ervan reeds aan bod zijn gekomen en vervolgens zijn opgelost in het effectief gebruik, en anderzijds, omdat we refereren naar een reeks van gespecialiseerde literatuur die men op het einde van dit document kan terugvinden onder de titel "Bibliografische oriëntatie".

We beperken ons tot een aantal delicate punten die een direct gevolg kunnen hebben op de gangbare notatie van het Berbers in het algemeen en meer bepaald van het Tarifit.

1. De vocalisatie van de /r/ en het klinkersysteem in het Tarifit

§1. In het Tarifit kent de vloeiende medeklinker /r/ (liquide) een opvallende onstabiliteit: naargelang de streek, vertoont hij een grote verscheidenheid aan fonetische vormen. Zo bemerken we over heel het Rifijns gebied de aanwezigheid van verschillende stadia van het progressief ontwikkelingsproces van de rollende /r/:

In bepaalde streken heeft de primitieve rollende /r/ (1ste stadium) een transformatie ondergaan in een zachte /r/ (2de stadium) of in een halfvokaal (3de stadium); in andere regio's zien we een epenthetische klinker (/a/) verschijnen vóór de halfklinker (4de stadium), of zien we zelfs een complete uitwissing van de /r/ om uiteindelijk te eindigen in een vocalische rekking (5de stadium).

De fonetische/fonologische evolutie van de vloeiende /r/ heeft heel waarschijnlijk de volgende weg afgelegd:

rollende r > zachte r > halfvokaal r > insertie van a - halfvokaal > a - wegvallen van de halfvokaal + compensatorische rekking.

tammur̥t > *tammu(r)t* > *tammur̥t* > *tammaur̥t* > *tammūt* (fonologisch)

Merk op dat het wegvallen van de /r/ enkel plaats vindt in een welbepaalde context, namelijk in een "coda-positie". Met andere woorden, enkel een /r/ die zich bevindt op het einde van de lettergreep kan uitgewist worden.

Deze /r/ kan opnieuw verschijnen (in een post-vokalische positie) in geval van affixatie of van fonetische verbinding met een woord dat begint met een klinker (in een snelle uitspraak). Zo bijvoorbeeld verschijnt de /r/ terug in het woord *awssā* (een oude man) na affixatie van het demonstratief pronomen /-a/ (deze/dit), *awssar-a* (deze oude man), of in contact met ander woord waarvan de beginletter een klinker is (in een snelle uitspraak), *awssar i d-yusin* (de oude man die gekomen is).

Ter samenvatting kunnen we stellen dat terwijl de articulatie van de vloeiende medeklinker /r/ uitdooft (wegsterft), de epenthetische klinker /a/ aan quantiteit wint om vervolgens te eindigen in een compensatorische rekking van de betrokken klinkers.

In functie van de spreektaal loopt de dynamische evolutie van de /r/ voor of achter. Er zijn vele overlappingsen in dit ontwikkelingsproces: dikwijls behoort éézelfde spreektaal tegelijkertijd tot verschillende fases.

Er is ons geen enkele afbakening, noch wat betreft de evolutiestadia, noch wat betreft een regionale localisatie, voorhanden.

Typische illustraties van dit fenomeen vinden we bijvoorbeeld in de stam van Iqer'iyen of Ayt Wayagher:

- *āgaz, a'gaz, a(r)gaz of argaz* (man) (Ayt Wayagher)
- *āyaz, a'yaz, a(r)yaz of aryaz* (man) (Iqer'iyen)

§2. De uitwissing van de medeklinker /r/ heeft opmerkelijke veranderingen in het vocaal systeem van het Tarifit teweeg gebracht.

Deze fonetische bijzonderheid heeft ontstaan gegeven, aan de hand van het fenomeen van compensatorische rekking, aan twee vocalische subgehelen, afgeleid van de elementaire Berberse driehoek "/i, u, a/":

De eerste afgeleide driehoek, bekomen uit een verdwijning van de niet-emfatische /r/ heeft een zeer hoog functioneel rendement in het Rifijns. De tweede, in tegendeel, gevormd uit de opheffing van de emfatische /r/ heeft slechts een bijkomstige functionering, die in relatie staat met zijn marginale aanwezigheid in het Tarifit.

Zo treft men in het Tarifit (van het Centraal Rifgebied) in totaal negen klinkers aan die zich onderverdelen in één basisgroep en twee afgeleide subgroepen :

Basisdriehoek	Verlengde driehoek	Emfatische/verlengde driehoek
i	ī	ị̄
u	ū	ụ̄
a	ā	ạ̄

Merk op dat de zes afgeleide klinkers niet enkel de fonetische eigenschap hebben "lang" te zijn maar tevens van identiteit zijn veranderd op de vocalische ladder.

Gezien de afwezigheid aan stabiliteit, en het feit dat tot op vandaag de dag geen enkel ernstig en sytematisch onderzoek geleverd werd rond de precieze afbakening van de isoglossen van heel het Rifgebied, zou het voor een "usuele" notatie nuttiger zijn geen rekening te houden met deze taalkundige bijzonderheid.

Met andere woorden, we kiezen voor het behoud van de /r/ in de contexten waarin hij voorkomt en voor een herstel in de oorspronkelijke staat op de plaatsen waar hij verdwenen is, en dit om de volgende redenen:

- Dit fenomeen is zo onstabiel dat het elke uniforme representatie van het Tarifit verhindert. Zoals we reeds vermeld hebben in de voorafgaande bemerkingen, moet een notatie van het Tarifit vóór alles gericht zijn op stabiliteit en representativiteit.

Bovendien beschikken we over geen enkele telling van de Rifijnse spreektaal gekarakteriseerd door dit taalkundig fenomeen.

We hebben dus geen enkele precieze numerieke evaluatie, van diskrete of relatieve aard, die ons enig idee zou kunnen verschaffen over de werkelijke proportionele distributie van dit fenomeen over heel het Rifgebied.

Op het eerste zicht heeft dit fenomeen vooral betrekking op het *Centraal Rifgebied*, en dan nog meer bepaald op de spreektaal van *Ayt Temsaman* (die praktisch geen enkel spoor meer van de /r/ vertoont), wat geen afdoend criterium vormt voor de uitsluiting van de etymologische /r² uit de gebruikelijke grafie van het Tarifit.

- Door de etymologische /r/ in zijn oorspronkelijke staat te herstellen, vermijdt men tevens een serieus probleem dat zich parallel stelt, namelijk de aanwezigheid van een groot aantal klinkers in het Rifijns:

als de /r/ genoteerd wordt op de plaats waar hij normaal gezien zou staan, worden tegelijkertijd de twee afgeleide klinkergroepen herleid tot de drie Berberse basisklinkers: /i/, /u/ en /a/.

tamyāt → *tamyart* (vrouw)

taḍbīt → *taḍbirt* (duif)

adehcū → *adehcur* (dove)

- Maar, de schriftelijke realisatie van de /r/ in de Rifijnse grafie en de erkenning van één enkel vocalisch systeem dat hieruit vloeit, houdt niet noodzakelijk in dat men op het vlak van de regionale uitspraak alles moet lezen wat men ziet.

Elke spreektaal behoudt haar specificiteit op oraal vlak, maar op schriftelijk vlak moet men zich houden aan een homogene representatie.

Zo ziet en schrijft men *ayzar* (rivier) maar kan men *ayzā* lezen als men komt van het Centraal Rifgedeelte (*Ayt Temsaman*, *Ayt Wayagher*, *Ayt Said*, *Ibeqqoyen*...).

Dit standpunt heeft ook het voordeel dat het de Rifijnse notatie integreert in de gangbare praktijken van de meeste Berberse dialecten.

→ In ieder geval, de etymologische /r/ zal genoteerd worden; hij zal al dan niet uitgesproken worden naargelang de spreker en de spreektaal in kwestie.

Parallel met deze beslissing, beperken we ons voor de "usuele" notatie van het Tarifit tot de drie basisklinkers, /i, u, a/; de mogelijkheid om deze klinkers lang uit te spreken blijft volledig openstaan.

² Verwar deze /r/ niet met de /r/ afkomstig van de pan-Berberse /l/.

De neutrale klinker

Het Tarifit kent een neutrale klinker (een doffe "e") met een hoge frequentie en een zeer onstabiel gebruik. Theoretisch gezien, heeft deze klinker geen fonologische pertinentie: hij komt slechts voor om een ophoping van medeklinkers tot onuitspreekbare groepen (consonantische groepen met meer dan twee medeklinkers) te voorkomen.

Een opeenvolging van meerdere medeklinkers kan (vooral voor iemand die de taal niet goed eigen is) aanleiding geven tot praktisch onuitspreekbare gehelen zoals het geval *mrmi* (wanneer/toen). We krijgen onmiddellijk een duidelijker beeld van de fonetische structuur van het woord en kunnen bijgevolg deze dan ook gemakkelijker lezen en uitspreken, als we op de juiste plaats de neutrale klinker invoegen: *mermi*.

De verschijning van dit vocalisch minimum dat niet meer is dan een "fonetische verhelderaar" wordt bepaald door de onmiddellijke omgeving. In een strikt fonologische notatie mag deze klinker niet genoteerd worden, en schrijft men bijgevolg /*amnsi*/ (avondmaal) in plaats van [*amensi*] (fonetische notatie).

Op praktisch vlak, is het duidelijk dat men onmogelijk de fonologische oplossing kan naleven. Het maakt de decodering van woorden of woordgroepen extreem moeilijk, voornamelijk voor sprekers gewend aan de Latijnse grafie.

→ *We geven dus ruim de voorkeur aan de afbeelding van de neutrale klinker (schwa) in de usuele notatie van het Tarifit (en noteren dus « amensi »).*

- Wat betreft de grafische afbeelding van deze klinker, de linguïsten hebben meestal de gewoonte een schwa [ə] te gebruiken; om praktische redenen, lijkt het ons geschikter om een normale "e" te gebruiken die trouwens geen ander gebruik kent in de Noord-Berberse dialecten.

- We vermijden deze te vermenigvuldigen op onnodige plaatsen, vooral aan het begin van een woord (onstabiele plaats) en noteren dus:

ssmun (Raap bijeen!) in plaats van *essmun*.

De neutrale klinker krijgt evenwel systematisch een plaats aan het begin van een woord in het geval dat we te maken hebben met mono- of bilitaire sequenties zonder volle klinker (i, u, a) zoals in: *ecc* (Eet!) en *ettes* (Slaap!).

- Uit een conventioneel oogpunt en om eventuele fluctuaties in de grafische vorm van de eenheden te vermijden, wordt de positie van de schwa gestabiliseerd binnenin het woord; hij behoudt dus altijd de positie die hem is toegewezen in de oorspronkelijke geïsoleerde woordvorm. Bijgevolg houden we geen rekening met de invloed van eventuele suffixen die, in relatie met de syllaberingsregels van het Tarifit, een verplaatsing van de neutrale klinker kunnen veroorzaken.

ifunasen (koeien) + possessief suffix *-ines* of *-nnes* (van hem/haar) → *ifunasen-ines/nnes* (zijn/haar koeien);

aqzin (hond) + demonstratief suffix *-a* (deze hier) → *aqzin-a* (deze hond),

ittef (hij hield vast) + indirect suffix *-as* (hem/haar) → *ittef-as* (hij hield vast voor hem/haar) ook al is de reële uitspraak [*ittfas*];

ittef + oriëntatiepartikel */-d/* → *ittef-d* (hij hield vast) ook al is de werkelijke uitspraak [*ittfed*].

→ *We behouden de neutrale klinker op de plaats die hij bezet in de geïsoleerde woordvorm; deze laatste kan gedefinieerd worden als een lexicale eenheid met zijn grammaticale non-mobiele (niet-verplaatsbare) markerings-elementen.*

2. De fonetische mutaties

In de taalkundige evolutie van het Tarifit zijn bepaalde klankeenheden van fonetische identiteit veranderd, meer bepaald, de vloeiende medeklinkers /l/ (ongespannen) en /ll/ (gespannen) en de opeenvolging /lt/:

- de medeklinker /l/ gaf het ontstaan aan een niet-etymologische /r/, eigen aan het Tarifit;

iles > iles (tong/taal)

- de gespannen /ll/ werd omgezet in de affricaat /ǧ/;

illi > iǧi (dochter)

- de opeenvolging /lt/ eindigde in de affricaat /č/ na de volgende ontwikkelingsweg afgelegd te hebben: /lt/ > /rt/ > /č/.

ultma > učma (zuster/mijn zus)

De drie eenheden, /r/, /ǧ/ en /č/, bekomen uit een fonetische mutatie, hebben gedurende de taalkundige geschiedenis van het Rifijns een fonologisch statuut verworven: momenteel functioneren ze als distinctieve eenheden en maken dus deel uit van het fonologisch systeem.

Bovendien vertoont dit fenomeen een zo sterke regelmaat dat zelfs de leenwoorden niet aan de mutatie dwang kunnen ontsnappen. Deze fonetische overgangen werden en worden tot op heden gerealiseerd op een zeer systematische manier: ze hebben zowel betrekking op het puur Berbers lexicografisch materiaal als op de leenwoorden voornamelijk uit het Arabisch (in dit geval het Marokkaans Arabisch) en uit het Spaans.

Berberse woorden:

ul > ur (hart)

tamellalt > tameǧač (ei)

tacemlalt > tacemrač (wit)

Arabische en Spaanse leenwoorden:

lxell > rxeǧ (azijn)

dell > deǧ (ellende)

bešlat/tabšelt > tabšeč (ajuin)

el moño > rmuñu (haarwring, kuif, opgekrulde snor)

la bomba > rpumpa (pomp)

Aangezien de meerderheid van de deelnemers aan de studiedagen georganiseerd in Utrecht opteerde voor het behoud van een referentie of een aanwijzing die naar de originele identiteit van de gemuteerde eenheden verwijst, en in het bijzonder die van de /r/, stellen we voor deze eenheden (r, ǧ, č) terug te brengen tot hun oorspronkelijke (pan-Berberse) fonetische vorm om de volgende redenen :

- Wanneer we een onderscheid willen maken tussen de etymologische /r/ en de /r/ bekomen uit de pan-Berberse /l/, worden we ertoe gebracht, ofwel een nieuwe letter toe te voegen, ofwel een diakritisch teken aan te brengen op of onder de medeklinker /r/.

Bepaalde gastsprekers gaven de voorkeur aan het accent "ˆ" (circonflexe) als diacriticum op de /r/, wat een praktisch voorstelt met een reeds wijde verspreiding in bepaalde Rifijnse wetenschappelijke kringen (voornamelijk bij fonetici en fonologen).

De hoofdbedenking bij deze keuze gaat uit naar het feit dat de toevoeging van een letter de notatie van het Tarifit *onnodig zal verzwaren*, omdat er praktisch geen enkel beduidend verschil bestaat in de uitspraak van de twee /r/-en.

- Als men dan toch op de etymologische oorsprong van deze segmenten wil wijzen, dan zou het, efficiënter zijn om deze, - daar waar ze een overgang hebben gemaakt -, te herleiden tot de fonemen waarvan ze historisch zijn afgeleid, omdat:

- heel wat Rifijnse spreektaalen deze mutaties niet kennen (Ikebdanen, Westelijk Rifgebied, de streek van Berkan...);
- de lezer de oorsprong van het grafeem onmiddellijk kan herkennen en deze dan vervolgens zal kunnen lezen in overeenkomst met de taalkundige (uitspraak-) normen van de eigen spreektaal;
- dit perfect past in het kader van onze vooropgestelde objectieven, zowel wat betreft de hoofddoelstelling, hetzij de usuele notatie van het *geheel aan Rifijnse spreektaalen*, als de nevendoelstelling, hetzij de usuele notatie van het *Tamazight*.

→ *We houden dus geen rekening met de fonetische mutaties eigen aan het Tarifit, en herstellen dus, telkens we te maken hebben met dit fenomeen, de betrokken foneem in zijn oorspronkelijke pan-Berberse vorm.*

Nogmaals, deze maatregel raakt niet aan de integriteit van de reële uitspraak in de verschillende spreektaalen: elke Rifijn spreekt de letter uit zoals hij de gewoonte heeft.

Zo schrijven we *čammirt n weltma tacemlalt am tamellalt* (Het kleedje van mijn zus is zo wit als een ei) en lezen we *čammīṭ n wečma ṭacemrač am ṭameğaç* als we te maken hebben met de spreektaal van Ayt Temsaman bijvoorbeeld.

3. Het spirantisatie-fenomeen

In het Rifijns is "spirantisatie" een fonetisch fenomeen dat beschouwd kan worden op twee vlakken: op synchronisch vlak in "stricte" zin en op het vlak van een "dynamische" evolutie.

Synchronische spirantisatie

Spirantisatie vanuit een strict synchronisch oogpunt moet gezien worden als de fonetische eigenschap die een afzwakking van de articulatorische spanning veroorzaakt waardoor een ongespannen "occlusief" wordt omgezet in een ongespannen "fricatief":

De ongespannen occlusieven van het Berbers - als dusdanig behouden in een aantal dialecten zoals het Touaregs, het Tachelhit... -, worden spiranten in het Tarifit en in heel wat andere Noord-Berberse dialecten (Kabylish, een deel van het Tamazight van Centraal Marokko...) waardoor we het volgende verkrijgen:

Berbers	Tarifit
<i>b d ḍ g</i>	<i>ḅ ḍ ḍ̣ g</i>
<i>t k</i>	<i>ṭ ḳ</i>

[Voor de notatie van de spiranten gebruiken we eerder symbolen conform aan het gebruik van de Berberisanten dan de Griekse karaktertekens uit het Internationaal Fonetisch Alfabet (I.F.A.).]

Het spirantisatie-fenomeen dat in principe een fonetische eigenschap is van systematische aard, heeft geen enkele pertinentie in voorkomen: het gaat eerder om de automatische correspondentie "Berberse occlusief" ↔ "Rifijnse spirant".

Toch bestaan er ook bepaalde ongespannen occlusieven in het Tarifit (*tandut*), maar in bijna alle gevallen zijn deze occlusieven voorspelbaar, of met andere woorden geconditioneerd door een precieze fonetische context,

Berbers	Tarifit	
b blijft	b na	m
d blijft	d na	n, l
g blijft	g na	b, f, r, n, z
t blijft	t na	n, l
k blijft	k na	b, f, r, n, s

Uitzonderingen op deze regels zijn zeldzaam en te verwaarlozen.

→ Voor een usuele notatie is het bijgevolg overbodig om expliciet rekening te houden met de spirantisatie van de fonemen; we noteren dus in alle gevallen: *b, d, ḍ, g, t, k*, wat ook hun effectieve realisatie is.

Dynamische spirantisatie

Bekeken vanuit een dynamisch perspectief, stelt het spirantisatie-fenomeen ons voor een bijzonder probleem.

In het Rifijns betekent de spirantisatie van ongespannen occlusieven ook een ontwikkelingsproces dat momenteel verschillende stadia heeft bereikt, die men naargelang de regio als relatief vooroplopend of achterkomend kan beschouwen.

Deze ontwikkeling kende een aanvang met een partiële of totale afzwakking van de articulatorische spanning van de ongespannen occlusieven: *aḵsum* (vlees).

Vervolgens, in bepaalde streken, is men overgegaan tot volledig ontspannen fonemen: *aɣsum*.

Uiteindelijk vonden er in bepaalde spreektaal zelf veranderingen plaats in de fonologische en morfologische samenstelling van het lexem: *actum* of *ayctum*.

Deze twee dynamische hoofdontwikkelingen zijn het resultaat van een intradialectale vergelijkende studie:

a)- $k > \underline{k} > c/y/yc$

b)- $g > \underline{g} > y$

ameksaw	(herder)
ameksa(w)	(Ibeqqoyen, Ayt Wayagher, Ayt Touzin (aangrenzend met Ayt Wayagher)...
amekɫaw	(Igzennayen aangrenzend met Ayt Wayagher...)
amecɫaw	(Temsaman, Igzennayen aangrenzend met Ayt Temsaman, Ayt Said...)
ameycɫaw	(Iqer'iyen...)
agnaw	(dove)
agnaw	(Ayt Wayagher, Ayt Touzin, Ibeqqoyen....)
aynaw	(Ayt Temsaman, Iqer'iyen, Ayt Said...)

Overeenkomstig de beslissing getroffen voor de synchronische spirantisatie, en in coherentie met onze voorgaande voorstellen rond het geval van de /r/ en het vokalisch systeem, stellen we voor al deze regionale varianten (k, c, y, yc, g...) niet op te nemen in de usuele notatie van het Tarifit. We verkiezen eerder deze systematisch te herstellen in hun oorspronkelijke, historische of morfologische staat.

Deze keuze berust hoofdzakelijk op de volgende criteria:

- het weglaten van al deze regionale varianten verlicht het systeem opmerkelijk, wat tot een uniformisatie van de notatie van het Tarifit zou kunnen leiden;
- door deze fonetische vormen in hun oorspronkelijke staat te herstellen, zonderen we het Tarifit niet al te sterk af van het Berbers geheel.

Het is vanzelfsprekend dat de effectieve (orale) realisatie behouden blijft zoals die is voor elke spreektaal:

- zo noteren we *asegmi* (baby, zuigeling) en lezen we *asegmi* (Ayt Touzin, Ayt Wayagher, Ibeqqoyen...) of *aseymi* (Ayt Temsaman, Ayt Said, Iqer'iyen...);
- hetzelfde geldt voor het foneem /k/: we schrijven *t(a)fukt* (zon) en we spreken het uit als *ɫfukt*, *ɫfuyt*, *ɫfuct* of *ɫfuyct*.

→ *De spirantisatie van de fonemen, zowel op synchronisch als op dynamisch vlak, zal niet genoteerd worden in de usuele grafie van het Tarifit.*

Opmerking

Wat betreft de vrouwelijke nisba van een naamwoord (eindigend op -it), enkel de basisvorm komt in aanmerking voor de gebruikelijke notatie van het Tarifit; de afgeleide vormen die het resultaat zijn van een fonetische evolutie worden slechts in de uitspraak gerealiseerd.

Zo schrijven we *tarifit* en spreken we het uit naargelang de spreektaal als *ɫarifit*, *ɫarifiyt*, *ɫarifect*...

Voordat we afsluiten, blijft er nog een puntje over dat iets meer uitleg vraagt: het betreft de oppositie "spirant/occlusief" van het foneem /t/.

Deze oppositie beschikt over een belangrijke distinctieve waarde op morfologisch vlak, en meer bepaald met betrekking tot het *genus van het pronomensuffix direct van de derde persoon enkelvoud*:

- t: pronomensuffix direct derde persoon enkelvoud *mannelijk*;
ihada-t (Hij heeft **hem** aangeraakt.)
- t: pronomensuffix direct derde persoon enkelvoud *vrouwelijk*;
ihada-t (Hij heeft **haar** aangeraakt.)

Deze relatie die een oppositie in geslacht (mannelijk/vrouwelijk) inhoudt, heeft een aanzienlijke functionele waarde in de omgangstaal, en vraagt dus om een expliciet onderscheid in de grafie.

Een mogelijke oplossing hiervoor is dat men de ongespannen "/t/", die een spirantisatie impliceert, behoudt voor het mannelijk, en dat men om het vrouwelijk geslacht aan te duiden beroep doet op het verdubbeld grafeem "/tt/":

- ihada-t* (Hij heeft hem aangeraakt.)
- ihada-tt* (Hij heeft haar aangeraakt.)

In geval van verwarring of ambiguïteit tussen een /t/ die een *ongespannen foneem met een occlusieve articulatie* vertegenwoordigt, en een /tt/ die een *gespannen foneem* voorstelt, wordt er beroep gedaan op de onmiddellijke context die deze automatisch opheft.

4. Niet-homogene fonemen: de affricaten en labio-velairen

Vele Berberse dialecten uit het Noorden vertonen complexe articulaties in hun fonetisch/fonologisch systeem. Deze fonetische eenheden zijn samengesteld uit twee verschillende articulaties die simultaan gerealiseerd worden of elkaar snel (bijna gelijktijdig) opvolgen. Het betreft:

- de affricaten: de prepalatalen [t^š, tt^š, d^ž, dd^ž]
- de labio-velairen: [b^w, g^w, k^w, q^w...] en hun gespannen correspondenten [bb^w, gg^w, kk^w, qq^w...].

De affricaten zijn occlusieve dentalen die onmiddellijk opgevolgd worden door de appendix [s] (sisser) of [š] (chuintant). De labio-velairen zijn labialen of velairen vergezeld van een specifieke co-articulatie, namelijk de halfvokaal [w] (of een zeer vluchtige [o, u]).

De samengang van de twee articulaties van de labio-velairen is van die aard dat men dikwijls de indruk heeft de vocalische resonantie te horen vóór de eigenlijke consonantische articulatie, vanwaar we dikwijls notaties aantreffen zoals *asuggas* voor *asegg^was*.

Deze complexe articulaties vormen geen algemeen gestabiliseerd taalkundig fenomeen, noch in het Berbers in het algemeen, noch in de dialecten waar ze aangetroffen worden.

De affricaten

We behandelen hier enkel de affricaten die betrekking hebben op het Tarifit, met name de prepalatalen [č] en [ǧ].

De affricaten worden sinds enige tijd beschouwd als *unieke fonemen* op basis van een aantal fonetische, fonologische, dialectologische en diachronische criteria, en worden bijgevolg genoteerd door één enkel grafeem (karakterteken) gespecificeerd door een diacriticum (een diacritisch teken) :

- t ^š	→	č	<i>čamma</i> (voetbal)
- d ^ž	→	ğ	<i>timği</i> (as, roet)

De labio-velairen

De labio-velarisatie van de velaire en labiale medeklinkers is een wijd verspreid fenomeen in alle grote Berberse dialecten uit het Noorden. Enkel het Touaregs kent dit fenomeen niet. Maar, zelfs binnenin de grote Berberofone regio's van het Noorden is het voorkomen van labio-velairen zeer onstabiel: ze kunnen totaal afwezig zijn in bepaalde streken en hun extentie en frequentie kunnen variëren naargelang de spreektaal in kwestie. Het is ook een feit dat heel wat spreektaalen behorende tot het Tachelhit deze fonetische eigenschap in sterkere mate vertonen dan elders in Marokko.

Een van de grote problemen met de labio-velairen draait rond hun fonologisch statuut: hebben we hier te maken met één enkel foneem of met twee onderscheiden fonemen? Alle fonetische en fonologische criteria aangewend in het zoeken naar een oplossing gaven als resultaat dat de labio-velairen als *unieke fonemen* moeten beschouwd worden. Trouwens, deze criteria worden elders bevestigd door bepaalde morfologische gegevens, zoals bijvoorbeeld door het geval van de verbale alternanties. In het Berbers verbaal systeem worden *deze complexe segmenten als unieke fonemen behandeld*: *təgg^oa* (zij kneedde het brood) behoort tot dezelfde morfologische serie als *təgga* (zij heeft gedaan); beide werkwoorden zijn opgebouwd uit twee consonantische radicalen volgens het schema /r₁R₂a/.

Bijgevolg, zowel wat betreft de wetenschappelijke als de usuele notatie, moeten de labio-velairen vertegenwoordigd worden door één enkele letter, eventueel vergezeld van een diacritisch teken. Maar, de effectieve praktijken komen hier niet mee overeen.

- De wetenschappelijke representatie van het Type C^w lijkt ons niet adequaat te zijn voor een courant gebruik want de realisatie ervan is slechts mogelijk op een computer.

- De "Fichier de Documentation Berbère" gebruikte een klein bolletje ° boven de schrijflijn, k°, g°... dat het voordeel heeft gemakkelijk realiseerbaar te zijn doordat het deel uitmaakt van de algemene typografische conventies in de Latijnse schriftsystemen, en ook doordat men het kan aantreffen op het klavier van een eenvoudige schrijfmachine.

- Mouloud Mammeri en vervolgens de "Groupe d'études berbères de Vincennes" (tijdschrift *Tisuraf*) en een meerderheid van Kabilische practici van de laatste twintig jaren gebruikten de opeenvolging "medeklinker + halfklinker /w/" (CW) op dezelfde schrijflijn. Om alle redenen hierboven vermeld, achten we dat deze praktijk geen goeie oplossing biedt en bijgevolg vermeden moet worden.

Uit deze drie notatiemogelijkheden gaat de voorkeur naar de exposant ° die geen enkel praktisch probleem stelt in de realisatie ervan: g°, k°...

We schrijven dus: *ihekk^oa* (Hij is naar beneden aan het komen), *asegg^oas* (jaar)...

Uit fonologisch oogpunt duikt dit fenomeen op eerder als een regionaal kenmerk dat niet of weinig onderscheidend is. In feite zijn de pertinente gevallen van labio-velarisatie eerder zeldzaam en hebben ze vooral betrekking op de gespannen fonemen, en nog meer bepaald op de /gg^w/; bijvoorbeeld: *ttegg^w* (Ze kneedt het brood) ⇔ *ttegg* (Ze doet...).

In de meerderheid van de gevallen is het mogelijk om geen rekening te houden met deze fonetische eigenschap; we behouden deze enkel in die zeldzame contexten waarin er sprake is van distinctiviteit.

→ *Het fenomeen van labio-velarisatie dat van weinig of niet onderscheidende aard is zal niet genoteerd worden in de usuele grafie, met uitzondering van een aantal zeldzame contexten waar oppositie mogelijk is. In dit geval, zal deze vertegenwoordigd worden door een klein rondje ° als exposant.*

Een lijst van contexten waarin dit kenmerk van pertinente waarde is zal opgesteld worden voor elke dialectische subgroep (stam) van het Rifgebied.

5. De faryngalen (emfatische en geëmfatiseerde fonemen)

Emfasis is een fenomeen waarbij het achterste deel van de tong teruggetrokken wordt naar de velo-faryngale zone. De emfatische waarde van een foneem wordt afgebeeld door een puntje onder de letter: *ḍ, ṭ, ṣ, ẓ, ṛ*....

mit (navel)

aṛumi (vreemde, vreemdeling, christen)

Naast de werkelijke emfatische klanken, zij die een fonologisch statuut hebben, bestaan er ook "geëmfatiseerde klanken" die we zorgvuldig moeten onderscheiden van de eerste. Het zijn fonemen die een emfatische kleur (verkleuring) krijgen door de aanwezigheid van een echte emfatische medeklinker of een posterieure articulatie (velairen en uvulairen) in hun onmiddellijke nabijheid.

Men noteert dus *aḍar* en niet *aḍaṛ* want de *r* heeft hier een emfatische klank slecht onder invloed van de echte emfatische medeklinker *ḍ*; om dezelfde reden schrijven we ook *ayrum* en niet *ayṛum* (invloed van de *y*).

Hetzelfde geldt voor *aqrab* (niet *aqraḅ* onder invloed van de medeklinker *q*).

→ *We noteren dus slechts de "echte" niet geconditioneerde emfatische fonemen: /ḍ, ẓ, ṭ, ṣ/. Wat betreft de letter [ṛ], we noteren de emfasis enkel in de zeldzame gevallen waar er sprake is van oppositie.*

6. De assimilaties op de syntagmatische as

Aan de grens van morfemen krijgen bepaalde fonologische sequenties een andere realisatie dan hun oorspronkelijke vorm. Dit fenomeen, dat veelvuldig voorkomt in het Tarifit zoals in alle andere Berberse dialecten, wordt "fonetische assimilatie" genoemd. Het heeft als direct gevolg dat de werkelijke structuur van de zin of de syntagma verborgen wordt doordat de verschillende syntactische onderdelen niet meer duidelijk en onmiddellijk van elkaar te onderscheiden zijn.

Hier volgt een korte inventaris van deze fenomenen die absoluut niet te veralgemenen zijn over heel het Rifijns domein, en nog veel minder over heel het Berbers gebied:

$n + t$ — wordt gerealiseerd als→ <i>n ta</i>	<i>tt</i> <i>tta</i> (van deze vrouw hier)
$n + w$ — <i>n wa</i>	<i>ww</i> <i>wwa</i> (van deze man hier)
$n + y$ — <i>n yergazen</i>	<i>yy</i> <i>yyergazen</i> (van de mannen)
$n + f$ — <i>n Faṭima</i>	<i>ff</i> <i>ffaṭima</i> (van Fatima)
$n + m$ — <i>n Muḥend</i>	<i>mm</i> <i>mmuḥend</i> (van Mohand)
$n + r$ — <i>n ṛebbi</i>	<i>rr</i> <i>ṛṛebbi</i> (van God)
$m + w$ — <i>am wa</i>	<i>mm</i> <i>amma/u</i> (zoals deze, zo)
$d + t$ — <i>d tamyart</i>	<i>tt</i> <i>ttamyart</i> (het is een vrouw)
$d + t$ — <i>tesyid-t</i>	<i>tt</i> <i>tesyitt</i> (je hebt het gekocht)
$d + d$ <i>aḍ d-tas</i>	<i>tt</i> <i>a ttas</i> (ze zal komen)
$tt + t$ —	<i>tt</i>
$i/y + y$ — <i>i yewṭen</i>	<i>gg</i> <i>i ggewṭen</i> (die geslagen heeft)
$g + w/u$ — <i>gg waman</i>	<i>gg^w</i> <i>gg^waman</i> (in het water)

Deze fenomenen komen frequent voor in het gesprek aangezien het gaat om grammatikale hulpelementen met een hoog gebruik: *d* van de nominale zin; *d* als voorzetsel "en/met"; *n* als voorzetsel "van"; enz.

Fonologisch gezien is deze situatie heel duidelijk: alle assimilaties moeten herleid worden tot hun canonieke vorm.

We schrijven dus *d tamyart* (Het is een vrouw) en niet *ttamyart*.

Ook in een usuele notatie zou het fonologisch principe moeten primeren en zouden de assimilaties dus hervormd moeten worden tot hun oorspronkelijke vorm; dit om twee complementaire redenen:

- Door het herstel van de canonieke vorm winnen we aan syntactische duidelijkheid want de verschillende onderdelen zijn dan duidelijk identificeerbaar.

- We benaderen hierdoor de effectief geattesteerde vormen in het Berbers in het algemeen, want deze fenomenen van assimilaties zijn in de meeste gevallen zeer gelokaliseerd. Met andere woorden, *awal n wergaz* (het woord van de man) zal onmiddellijk gedecodeerd kunnen worden door elke Berberfoon, wat niet het geval is voor *awal wwegaz*.

Laten we ten laatste opmerken dat de fonologische reconstructie (desassimilatie) niet van tel is voor *gelexicaliseerde assimilaties* (assimilaties binnenin het woord): we noteren dus *tayazit* (kip) en *tyat* (geit), en niet *tayazdt* en *tyadt*. In dergelijke gevallen biedt een desassimilatie geen enkel informatief voordeel.

De opeenvolgingen van klinkers

Het Berbers aanvaardt geen onmiddellijke opeenvolging van klinkers binnen één en dezelfde syntagma.

Wanneer twee klinkers behorende tot twee verschillende morfemen met elkaar in contact komen valt de eerste klinker normaal gezien weg, of anders gezegd ondergaat hij een *elisie*:
 $/N + V/ \rightarrow / (V) + V/$:

we schrijven *ma ad tased ?* (Kom je?) en lezen *mattased ?*

We geven in om het even welk geval de voorkeur aan een herstel van de vocalische componenten van de oorspronkelijke vorm van het woord.

We mogen deze gevallen, geconditioneerd door de klankketen, niet verwarren met de vele allomorfen van de affixen van het naamwoord en het werkwoord in een post-vocalische positie (bijvoorbeeld: -as > -yas, -has... indirect persoonlijk suffix van de derde persoon enkelvoud), die morfologische varianten zijn en als dusdanig genoteerd zullen worden:

yenna-yas (Hij heeft hem/haar gezegd.).

In het algemeen houden we geen rekening met de syntagmatische conditioneringen van de klinkers; we behouden altijd de normale vorm van de klinker zoals die voorkomt in een geïsoleerd woord.

Zo, worden de vele nominalen die u- als teken van de annexatie-toestand dragen (type *uderyal*) altijd geschreven met de klinker /u/, wat ook de realisatie ervan in de woordketen is:

we schrijven *i uderyal* of *i udaryal* (voor de blinde) ook al spreekt men het in werkelijkheid uit als *i wderyal*

wḍaryar

wḍāyar

yudaryar

yudāyar

...

→ *Alle consonantische of vocalische assimilatiegevallen in de woordketen (aan de grens van morfemen) worden gedessassimileerd en hersteld in hun fonologische (en syntactische) vorm.*

7. Enkele grafische problemen

a)- De prepalatalen [š] en [ž], waarvan de notatie conform is aan een reeds sterk gevestigde traditie in het Berbers (vooral op academisch niveau) worden voortaan om evidente typografische redenen als het volgt genoteerd:

- voor de stemhebbende [ž]	<i>j</i>	<i>ajjaj</i> (donder)
- voor de stemloze [š]	<i>c</i>	<i>ticcit</i> (luis)

b)- De velairen worden als het volgt genoteerd:

- voor de stemhebbende ("gh")	<i>y</i>	<i>tiymas</i> (tanden)
- voor de stemloze ("kh")	<i>x</i>	<i>axxam</i> (kamer)

c)- De faryngalen worden als het volgt genoteerd:

- voor de stemhebbende	<i>ε</i>	<i>aerur</i> (rug)
- voor de stemloze	<i>ħ</i>	<i>aħendur</i> (achterkamer)

8. Het gebruik van het koppelteken

We stellen voor het koppelteken te plaatsen tussen het *Naamwoord*, het *Werkwoord* of het *Voorzetsel* en hun *mobiele affixen*.

Op fonetisch vlak - voornamelijk wat betreft de intonatie -, vormen de sequenties "*Naamwoord/Werkwoord/Voorzetsel* + affixen" een homogeen geheel, waartussen noch pauze noch intonatieve onderbreking valt. Deze woordgroepen, gevormd op basis van de combinatie "*Naamwoord/Werkwoord/Voorzetsel* + Affixen", zijn gehelen samengesteld uit solidaire eenheden die dus in geval van verplaatsing samen bewogen worden.

We schrijven dus:

<i>taddart-ines</i>	(zijn/haar huis)
<i>izzenz-it</i>	(hij heeft het verkocht)
<i>day-s</i>	(erin)

Deze keuze heeft een opmerkelijk voordeel voor het lezen want ze laat een onmiddellijke ontleding van de zinnen toe:

- De zinsdelen zijn hier niet geordend volgens een eenvoudige juxtapositie-relatie. Ze worden geschikt in intermediaire subgroepen (syntagma's) die van een bepaald autonomie genieten. De decoding gebeurt niet door toevoeging van opeenvolgende eenheden, maar door integratie van de bestaande relaties tussen de syntagma's. Het werk van de lezer wordt serieus vergemakkelijkt indien de notatie hem de nodige aanwijzingen voor de interne relaties van de woordgroep verschaft.

In de zin *izzenz taddart-ines* (Hij verkocht zijn huis) gaat het possessief suffix *-ines* een prioritaire betrekking aan met *taddart* alvorens deel uit te maken van de globale zin, wat rechtvaardigt dat we *taddart-ines* schrijven in plaats van *taddart ines*.

- Aangezien er in het Berbers heel wat grammaticale elementen bestaan die samengesteld zijn uit één enkele foneem, die dan dikwijls nog homofon is, zou het weglaten van het koppelteken tussen het Naamwoord of het Werkwoord en hun affixen ons voor werkelijke ontledingproblemen of ambiguïteitsgevallen kunnen stellen.

- Om de ontleding van de geschreven berichten te vereenvoudigen, verbinden we alle affixen met het woord of de woorden waarop ze terugslaan door middel van een koppelteken. Dit voorstel geldt dus voor de mobiele of facultatieve affixen van het naamwoord, het werkwoord, de voorzetsels en nog andere grammaticale elementen zoals de vraagpartikels, *maar geldt niet voor het voorzetsel dat aan een naamwoord voorafgaat, en ook niet voor de partikels (indicators) van negatie (ur...), van tijd (mermi...) en van aspect (ad...) die plaats nemen voor het werkwoord.*

<i>a d-yas</i>	(Hij zal komen.)
<i>u d-yusi</i>	(Hij is niet gekomen.)
<i>umi d-yusa</i>	(Toen hij gekomen is.)

- Met voor ogen eenvoudige regels op te stellen, lijkt het voor een usuele grafie geschikter om geen onderscheid te maken tussen de verschillende gevallen van affixatie.

→ *In om het even welk geval (voor of na het werkwoord/naamwoord, na het voorzetsel), wat ook de natuur en de positie van het affix en de kern is, we verbinden het affix met zijn verbindingspunt door middel van een koppelteken.*

- Voor het werkwoord:

<i>iwca-s-t-id</i>	Hij heeft het hem/haar gegeven.
<i>ad as-t-id-iwc</i>	Hij zal het hem/haar geven.
<i>ur as-t-id-iwci (ca)</i>	Hij heeft het hem/haar niet gegeven.

- Voor het naamwoord:

<i>argaz-ines</i>	haar man
<i>argaz-a</i>	deze man
<i>argaz-in</i>	die man
<i>argaz-nni</i>	die man in kwestie

- Voor het voorzetsel:

<i>day-(i)</i>	in mij
<i>day-k</i>	in jou
<i>day-s</i>	in hem/haar
<i>zay-ny</i>	van ons
<i>zay-kum</i>	vanuit jullie (heren)
<i>zay-knt</i>	vanuit jullie (dames)
<i>zdat-sn</i>	vóór hen (heren)
<i>zdat-snt</i>	vóór hen (dames)

9. Enkele gebruiksconventies: punctuatie, hoofdletters, eigennamen

Ondanks het feit dat deze vraagstellingen uitgebreider aan bod zullen komen in verdere studies, geven we enkele aanbevelingen waarvan een aantal reeds in praktijk zijn gebracht.

- De Berberse eigennamen van om het even welke natuur behouden hun fonetische, courante en lokale vorm. We noteren dus: *Ayt Wāyayer* en niet *Ayt Waryayel* (naam van een Rifijnse stam). Wegens de essentiële identificatie-functie van de eigennamen is het praktisch onmogelijk deze in hun fonologische vorm om te zetten.

- Een uitgebreidere studie over een systematische codificatie van de niet-Berberse eigennamen zal later plaatsvinden. Voorlopig, nogmaals om identificatie-redenen, aarzelen we niet om karakters zoals "p, v, o..." te gebruiken in vreemde eigennamen.

- We gebruiken een hoofdletter voor de eerste letter van een eigenaam en aan het begin van de zin: *Ammat, tegga amensi* (Ammat heeft het avondmaal klaar gemaakt).

- De andere tekens van punctuatie zullen in dezelfde condities gebruikt worden als die van de andere talen genoteerd in het Latijns alfabet.

We moeten wel het gebruik van de komma goed in acht houden, vooral als ze dient om intonatievrije onderbrekingen aan te duiden, wat van syntactisch belang kan zijn in het Berbers.

Afrux-in, zriy-t manica (Deze jongen heb ik ergens gezien)

*

Bibliografische oriëntatie (We vermelden hier enkel de titels die heel concreet de problematiek rond de usuële notatie van het Berbers behandelen.)

- Ramdane Achab : *Tira n tmazight (taqbaylit)*, Tizi-Ouzou, Tafsut, 1990 ; herneemt en verwerkt: *Langue berbère (kabyle) : Initiation à l'écriture*, Paris, Imedyazen, 1979.
- Salem Chaker : « Propositions pour une notation usuëlle du berbère (kabyle) », *Bulletin des études africaines de l'Inalco*, II/3, 1982 ; repris dans *Textes en linguistique berbère (Introduction au domaine berbère)*, Paris, CNRS, 1984 et *Manuel de linguistique berbère I*, Alger, Bouchène, 1991.
- Kamal Naït-Zerrad : *Manuel de conjugaison kabyle...*, Paris, L'Harmattan, 1994/Alger, Enag-Editions, 1995.
- Actes de la table-ronde internationale « Phonologie et notation usuëlle dans le domaine berbère - Inalco, avril 1993 », *Etudes et documents berbères*, 11 & 12, 1994 & 1995.

USUEEL NOTATIESYSTEEM VAN HET BERBERS (TARIFIT)

Klinkers	i	e	u (Nederlandse "oe")
		a	
Half-klinkers	y		("j" van het I.F.A.)
	w		
Medeklinkers			
Labialen	b	[b/b]	<i>ibawen</i> "tuinbonen"
	f		<i>tfawt</i> "licht"
	p		<i>pippa</i> "zonnebloempitten" (Spaans leenwoord)
	m		<i>am</i> "zoals"
Dentalen	d	[d/d]	<i>da</i> "hier"
	t	[t/t]	<i>ta</i> "deze hier"
	ḍ	[ḍ/ḍ]	<i>ḍar</i> "voet"
	ṭ		<i>aṭṭas</i> "veel"
	n		<i>ini</i> "zeggen"
Sissers	z		<i>izi</i> "vlieg"
	s		<i>as</i> "dag"
	ṣ		<i>iṣi</i> "galblaas"
	š		<i>ššabun</i> "zeep"
Prepalatalen	j		<i>ajjaj</i> "donder"
	c		<i>icc</i> "hoorn" (Nederlandse "sj")
	č		<i>čamma</i> "bal"
	ǧ		<i>timǧi</i> "as, roet"
Velairen	g	[g/g/y]	<i>asegmi</i> "zuigeling, baby"
	k	[k/k/c/y]	<i>akemmud</i> "brand, brandwonde" - <i>tfukt</i> "zon"
	y		<i>ayi</i> "botermelk" ("gh")
	x		<i>axxam</i> "kamer" ("kh")
	q		<i>qqed</i> "verbranden,(vuur) aansteken,dichtbranden"
Faryngalen	ε		<i>aεrur</i> "rug"
	ħ		<i>aħendur</i> "achterkamertje"
Laryngalen	h		<i>wah/ah/ih</i> "ja"
Liquiden	r		<i>tammurt</i> "land"
	ṛ		<i>tarwa</i> "kinderen, nageslacht"
	l		<i>makla</i> "voedsel, eten" (Frans leenwoord)

Ter herrinerig : In het Centraal Rifgebied verandert elke ongespannen /l/ in /r/ ; hierdoor was het moeilijk om Rifijnse voorbeelden te vinden van woorden waarin de /l/ bewaard is gebleven (met uitzondering van een aantal leenwoorden uit het Marokkaans Arabisch). Eens buiten het Centraal Rif vinden we een hele reeks van voorbeelden met een /l/; we bemerken tevens dat in sommige streken (het westelijk Rifgedeelte, Ikebdanen...) de aanwezigheid van de /l/ de regel is: *ul* "hart", *ali* "klimmen", *iles* "tong/taal"... Hetzelfde geldt voor de /ǧ/ en de /č/, beide bekomen uit een fonetische mutatie van respectievelijk de gespannen medeklinker /ll/ en de sequentie /lɫ/: *azeǧid* (*agellid*) "koning", *učma* (*ultma*) "zuster"...

♦ **Rifijnse tekst** (naar het Rifijns verhaaltje van Ayt Temsaman *Tahajit n twessart d ewssar*, verzameld door Renisio (1932), getranscribeerd en vertaald door Mena Lafkioui)

1. Fonetisch-fonologische notatie

Ḥažitkum ! Ğa ġan išt twessāt d iż ewssā zedġen ḥ tmawa n iżn wadda. Awssā-nni ġā-s iżn uġyur, tawssāt ġā-s išt n tġaṭ.

Inna-s ewssā i twessāt : "Wa netṭā tnifest ḥ tmawa n wadda ; bal-ak ad yāḥ uġyur a dini ihriġez, ad yāgeb ḥ wadda !"

Tāḥ nettat tneṭṭri-t dini taġnnant-nnes. Iżn nhā iderq-as i weġyur uša yāḥ biha biha ḥta tnifest-nni, uša ibda ithriġiz, uša yāgeb ḥ wadda-nni.

Yāwḥ-d muras, inna-s i temġāt : "Mani iġa weġyur ?". Tenna-s : "Wa ssineġ ša."

Yāḥ ihzā swadday i wadda-nni, itwara aġyur-nnes immuṭ ; yāwḥ-d ibda itmenġa g twessāt-nni, itesra i tġaṭ tżuk^wa, yāḥ ġā-s inna-s : "Wa yqqimen ġa ššdec-nnem !".

Yāzm-as ikxi-t g uġir-nnes ḥta tmawa n wadda ; uša iderq-as, tāgeb, inur-as išš di refṭaḥ uzġab-nnes, uša šaren dini s tnayn id-sen, mmuten.

Teffġ-d twessāt ttbaraḥ i wāyaz-nnes, wa t-tufi ; tāḥ tsiż ḥ wadda-nni, ttwara-t immuṭ, tāwḥ-d teggū tetru : 'Haya āyaz-inu, haya tġaṭ-inu, haya aġyur-inu !'.

Tufa tbaḍa n uġyur, tenna-s : 'I šem, midaym ea ggeġ ? Āwaḥ a šem-sedfaġ i mur-m !'.

Teksi-t ḥta tmawa n wadda, uša tderq-as, tnuġ-as ttefa g iri-nnes ; uša šaren dini s tnayn id-sent. Temmuṭ nettat ; mmuten nettat d ewssā d uġyur ura tġaṭ !

Kkiġ-d siha d siha wa y raḍ iṣḥa ša ; wwiġ-d tyuġ^wa n tsira, ggiġ-t žā yeqebbuzen, ššin-ay-t induzen.

2. Usuele notatie

Ḥajitkum ! Lla llan ict twessart d ij uwssar zedyen x tmawa n ijn wadda. Awssar-nni yar-s ijn uyyul, tawssart yar-s ictn tyat.

Inna-s uwssar i twessart : "Wa netṭar tnifest x tmawa n wadda ; bal-ak ad irah uyyul a dini ihlillez, ad yargeb x wadda !"

Traḥ nettat tneṭṭri-tt dini taynnant-nnes. Ijn nhar idleq-as i weyyul uka irah biha biha ḥta tnifest-nni, uka ibda ithlilliz, uka yargeb x wadda-nni.

Yarweḥ-d mulas, inna-s i temyart : "Mani illa weyyul ?". Tenna-s : "Wa ssiney ca."

Irah ixzar swadday i wadda-nni, itwara ayyul-nnes immuṭ ; yarweḥ-d ibda itmenya g twessart-nni, itesra i tyat tjuka, irah yar-s inna-s : "Wa iqqimen ya ššdec-nnem !".

Yarzem-as ikxi-tt g uyir-nnes ḥta tmawa n wadda ; uka idleq-as, targeb, inur-as icc di leftaḥ uzellab-nnes, uka šaren dini s tnayn id-sen, mmuten. Teffey-d twessart ttbaraḥ i wargaz-nnes, wa t-tufi ; traḥ tsij x wadda-nni, ttwara-t immuṭ, tarweḥ-d teggur tettru : 'Haya argaz-inu, haya tġaṭ-inu, haya ayyul-inu !'.

Tufa tbaḍa n uyyul, tenna-s : 'I cem, midaym ea ggey ? Arwaḥ a cem-sedfay i mul-m.'.

Teksi-tt ḥta tmawa n wadda, uka tedleq-as, tnuy-as ttefa g ili-nnes ; uka šaren dini s tnayn id-sent. Temmut nettat ; mmuten nettat d uwssar d uyyul ula tyat !

Kkiy-d siha d siha wa y rad iṣḥa ca ; wwiy-d tyuga n tsira, ggiy-tt jar iqebbuzen, ccin-ay-tt induzen.

Vertaling

Het verhaal van een oud mannetje en een oud vrouwtje

Ik ga jullie een verhaaltje vertellen³ ! Er was eens een oude man en een oude vrouw die aan de rand van een afgrond woonden. De oude man had een ezel en het oude vrouwtje een geit.

De oude man zei (altijd) tegen het oudje: « Smijt geen as op de rand van de afgrond, de ezel zou daar kunnen gaan rollen en dan in de afgrond vallen».

Toch ging het oudje daar steeds as strooien om hem te tegen te werken. Op een dag liet de oude man de ezel los, deze ging onmiddellijk naar de plek bestrooid met as, rolde zich erin en viel in de afgrond.

Zijn eigenaar (de oude man) vroeg aan zijn vrouw: « Waar is de ezel? ». Ze antwoordde hem: « Ik weet het niet. ». Hij ging kijken in de afgrond en vond daar de ezel dood; hij ging terug om zich kwaad te maken tegen haar (de oude vrouw).

Toen hij de geit hoorde mekkeren ging hij ernaar toe en zei hij: « Er blijft niets anders over dan jouw gezaag (last)! »

Hij maakte haar los en droeg haar in zijn armen tot de afgrond en wierp haar erin, maar haar hoorn bleef steken in de opening van zijn djellaba, en nam hem mee tijdens haar val; zo stierven beide.

De oude vrouw kwam buiten om haar man te roepen maar vond hem niet, ze ging kijken in de afgrond en zag hem daar dood liggen.

Ze kwam al wenend terug: « Oh mijn man! Oh mijn geit! Oh mijn ezel! ».

Ze vond het pakzadel van de ezel en zei: « En wat moet ik nu nog met jou? Ik zal je achter jouw heer sturen! »

Ze nam het tot aan de afgrond en wierp het erin maar de achterriem van het pakzadel bleef aan haar hals hangen, beide vielen erin, en zo stierf ze.

Zo stierven ze allemaal, de oude vrouw, de oude man, de ezel en de geit!

Ik kwam her en der, het bracht me niets op, ik bracht sandalen uit alfagras mee, ik stak ze tussen de graanzakken, maar de runderen hebben ze me opgegeten!

³ Letterlijk: Ik ga jullie voor een raadseltje stellen!

